

Иван Първанов / Ivan Parvanov

**ХАЙДУТСТВОТО И РАЗБОЙНИЧЕСТВОТО
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (XV–XVII в.) ПРЕЗ ПОГЛЕДА
НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ**

**Haidouks and Brigands in the Bulgarian Lands
(the 15th – the 17th century) through
the Eyes of European Travellers**

Abstract: The article examines the topic of robbery and haiduty in the Bulgarian lands under Ottoman rule in the XV–XVII centuries. Based on the travel notes and diaries of European diplomats, merchants and travelers who passed through the Bulgarian lands, the answer to the questions is sought: Are robbers and hajduts the same category of persons? What is their social and national affiliation? What is their activity and against whom is it directed? What is the attitude of the official Ottoman government and the Bulgarian people towards the robbers and hajduts?

Keywords: Ottoman rule, journal, haidouk, robber, martolos.

Европейските извори за българската история през XV–XVII в. включват пътни бележки, дневници и доклади на преминали през Балканите и през българските земи посланици, дипломати, търговци и пътешественици.

Първата характерна особеност на тези извори е високата степен на субективност. В тях на преден план са изведени преките лични впечатления, оценки и емоции на автора. Подборът и акцентът върху описваните събития и обекти зависи изцяло от неговите критерии за ценност и важност. А те няма как да бъдат еднакви, когато става въпрос за хора от различни националности, с различни постове и заемащи различно положение в социалната йерархия на своите страни. По един начин възприема и интерпретира информацията посланикът дипломат, по друг търговецът, а по трети отправият се на пътешествие с опознавателна цел любител на екзотичното и непознатото.

Втората особеност на пътеписите, отнасящи се до българските земи, е регионалната им ограниченост. Преобладаващата част от пътуващите се движат по международния път Виена – Белград – София – Цариград. Малко са чужденците, които посещават североизточните български земи. А почти изцяло извън обсега им остават земите на север от Стара планина, Средногорието, Странджанско-Сакарско и Черноморието.

На трето място е стилът на повествование на авторите. Едни предпочитат телеграфния стил, като само маркират отделни опорни точки при пътуването си. Този начин на описание се нарича итинерар¹. Описанията на отделните автори са схематични и еднообразни. В тях липсват чувства и емоции, а предаването на фактите е неутрално и безпристрастно. Този тип описания са с най-висока степен на достоверност. В други пътеписи авторите пространно описват природата и хората с техния бит, начин на живот, облекло, обичаи, традиции и всичко ново и непознато, предизвикало любопитството им. В тези пътеписи се използват различни стилистични похвати за създаване на експресия и те са по-интересни за четене. В същото време обаче са и по-субективни и трябва да бъдат анализирани с повече критичност, а информацията в тях да бъде съпоставяна с други източници за достоверност.

При анализа и определяне степента на достоверност на пътеписите трябва да се имат предвид и още два фактора. Техните автори в повечето случаи за пръв път са в земите, които описват. Те са чужденци, непознаващи местните езици и наименования. Поради тази причина в голяма част от дневниците има грешни или неточно предадени имена на населени места, географски обекти, исторически факти и събития. Освен това при запознаване с пътеписите от периода XV–XVII в. става ясно също, че през първата половина от този период – XV–XVI в., повечето от миналите през българските земи европейци не знаят, че тук живее народ, наречен български. Много автори назовават живеещите в земите на юг от Дунава скити, мизи, готи, македонци, сърби, гърци, а някои им приписват и общ произход с османските турци.

В българската историография пръв, който обръща внимание на европейските пътеписи като обект на научно изследване, е К. Иречек. Във „Военният път от Белград до Цариград и балканските проходи“² той използва пътеписи на автори от Централна и Източна Европа. Особено широко те са използвани в трите му студии, обединени в „Стари пътешествия по България“³ и в книгата „Пътувания из България“⁴. От българските автори Ив. Шишманов през 90-те години на XIX в. в студията „Стари пътувания през България в посока на римския път от Белград за Цариград“⁵ публикува на български език шест пътеписа от XVI–XVIII в. Л. Милетич в „Стари пътувания през България“⁶ предава в свободен текст два пътеписа от XVIII в. – на Герард Корнелиус Дриш (1718г.) и на Руджиер Йосиф Бошкович (1762 г.). Пътеписи в своите изследвания „Град София през XVII век“⁷ и „Бележки за пътя Русе – Варна през XVIII в. и за главните селища край него“⁸ използва и А. Иширков. Публикации на отделни пътеписи правят Г. Занетов („Едно пътуване до Яш в Молдова през зимата на 1785“⁹), Л. Попов („Стари пътешествия по Балканския полуостров“¹⁰), К. Стоянов-Вълканов („Европейски пътешественици на Балканския полуостров през времето на френската революция“¹¹).

Първият български учен, който систематизира и издава чужди пътеписи – на френски и на немски автори, е Н. Михов¹². Той дава и ценни библиографски указания за тях в „Библиографски източници за историята на Турция

и България¹³. В. Миков в изследванията си също прави опит да систематизира и подреди тематично преведените до този момент на български език чужди произведения¹⁴. Чужди извори са използвани и в студията на Г. Илиев „Сведения за град София през XVI век“¹⁵. В нея авторът освен че цитира немски пътешественици, дава в оригинал и в превод откъси от някои пътеписи.

След Втората световна война за известен период интересът към пътеписите за българските земи под османска власт е изместен. Той се завръща отново през 60-те години на XX в. Изключително голям е приносът за обогатяване на изворовата база на В. Мутафчиева. Нейна е заслугата за превръщането на турските извори в четиво, предназначено не само за ограничен кръг тесни специалисти. Тя е сред инициаторите и създателите на поредицата „Турски извори за българската история“, както и на издаването на пътеписите на Бертрандон де ла Брокиер, Ханс Дерншвам и Ханс Шилтбергер¹⁶. Трите пътеписа са представени не в отделни части, а цели и в превод по най-пълните известни версии¹⁷. Тримата автори не са подбрани случайно – те са „три от лицата на Европа“ от XV и XVI в. „Пътеписните бележки“ на Х. Шилтбергер имат безспорна стойност за възстановяване на историческото познание относно края на средновековната българска държава и първите столетия под иноверна власт... Брокиер е сочен за най-блестящ пътеписец на XV в., а дневникът на Дерншвам е смятан за най-достоеен за доверие, тъй като авторът му го е съставил за себе си... Малко са историческите свидетелства, които могат да претендират за такова качество и достоверност на поднесената информация“¹⁸.

След оттеглянето на В. Мутафчиева от издаването на поредицата от цялостни извори, в периода 1975–1987 г. излизат седемте тома „Чужди пътеписи за Балканите“¹⁹. В тях са включени подбрани откъси от пътните дневници на европейски пътешественици, отнасящи се само до българските земи. Този начин на подборно представяне на отделни части от изворите обаче не се приема от много учени, тъй като е субективен и не дава възможност да се представят в пълнота наблюденията и впечатленията на авторите. „Започналото отпечатване на новата поредица...е до голяма степен крачка назад в подбора и начина на издаване на европейски източници – селектирано представяне на информацията, отнасяща се единствено до българските земи“²⁰.

Издаването на цялостни пътеписи, чието начало е положено от В. Мутафчиева, е продължено с превеждането на български език и публикуването на „Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград“²¹ на Стефан Герлах, „Балканите през погледа на две английски пътешественици от XVIII в. Писма на Мери Монтагю и Елизабет Крейвън“²², „Дневник на едно пътуване“²³ на Р. Й. Бошкович, „Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII в.)“²⁴ на П. Рико. Б. Цветкова публикува два френски пътеписа – на Пиер Лескалопи²⁵ и на Льофевр²⁶. А през 1969 г. М. Йонов публикува едно от първите обобщаващи изследвания върху значимостта на европейските пътеписи като извор за българската история – „Европейските пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII в.“²⁷. В по-ново време П. Данова

публикува изследване на италианската географска книжнина, сред която има и пътеписи на минали през българските земи италиански дипломати, търговци и учени²⁸. За целите на настоящото изследване ще анализираме част от достигналите до наши дни дневници и пътни бележки на европейски дипломати, търговци и пътешественици, преминали през българските земи през XV–XVII в. и оставили информация за хайдутството и разбойничеството в тях.

Европейските източници за българските земи от XV в. са оскъдни откъм информация за хайдутите. Във все още полувоенните условия в българските земи хайдутството е примесено с останалите прояви на разбойничество, грабителство, насилие и убийства, извършвани в хода на завоюването.

Първият европейец, оставил писмени сведения за съществуващото в българските земи през XV в. разбойничество, е **Бертрандон де ла Брокиер**. Той минава през Балканите в 1433 г. и в пътеписа си отделя място и за местното разбойничество: „На излизане от Филипополи... стигнах подножието на една планина. Преспях в едно село (Ветрен), разположено в планината до голяма гора. Тъй като преминаването през деня изглежда е било опасно заради живеещите там **разбойници и убийци**, Турчинът наредил всеки, който би желал да се настани там, да бъде свободен. Затова по тия места има две села, населени с българи“²⁹.

От пътеписа е ясно, че още в самото начало на османското владичество, покорителите имат проблеми с част от населението. Те са толкова сериозни, че се налага за борба с размирните елементи да се привлекат и българи, които се освобождават от данъци в замяна на охраната на планинските пътища и райони. В текстовете си Брокиер не споменава никъде, че разбойниците са българи и християни. Възможно е обаче споменатите като разбойници да са били и укрилите се в планините, защитници на последните български крепости след тяхното падане в ръцете на завоевателите. В частта на пътеписа си, отнасяща се до българите, Брокиер констатира, че „всички хора на тази страна имат голямо желание да се отърват от робство, ако намерят кой да им помогне“³⁰. Показателното е, че французинът има наблюдения и за други народи, попаднали под османска власт, но само за българите прави заключение за тяхната готовност за освобождение. Пътуването на Брокиер през нашите земи е през 1423 г., четвърт век след унищожаването на независимата българска държава и показва, че по това време желанието за освобождение у българите още не е затихнало. Визираните в пътеписа „разбойници и убийци“ са представени като такива пред французина от османците, от тяхна гледна точка. Но е възможно част от тях да са били положителни герои и борци за отхвърляне на чуждото владичество.

Пътеписът на Брокиер не е единственият от XV в. от европейски автор, в който се дават впечатления от българските земи. Но е единственият известен досега у нас, в който има, макар и оскъдна, информация за разбойниците от онова време.

През XVI в. Османската империя започва да се отваря към Европа. А европейските монарси започват да проявяват интерес към своя нов югоизточен съсед. Към Цариград се отправят първите дипломатически мисии. Някои от членовете им използват откритата се възможност да водят дневници, в които описват впечатленията си от местата, през които минават: природата, климата, флората и фауната, населението и неговия бит, поминък, архитектура, традиции, обреди, ритуали, облекло.

През 1553 г. австрийският император Фердинанд изпраща делегация до Сюлейман I. Тя се оглавява от епископ Антон Вранчич, а в нея влизат още Ференц Зай и Ханс Дерншвам. Вранчич и Дерншвам оставят подробни пътеписи с информация за българските земи от онова време. Те акцентират върху географията на местата, през които минават, върху градовете, бита и обичаите на местното население. На няколко места в текстовете споменават и за разбойниците в българските земи. **Вранчич** ги споменава за пръв път при преминаване през гората Ломница: „Макар и немного гъста, тя има лошата слава, че е удобна за **разбойнически засади**.... Планината Лукавица... се ползва с лоша слава, не защото е стръмна и мъчно проходима, но защото навсякъде бродят **разбойници**“.³¹

Второто споменаване на „горските разбойници“ е при преминаването на село Вакарел: „Тук в предишни времена не е имало обитатели поради **много разбойници**. Пътниците трябвало да се събират в групи, когато искали да минат оттам. По-късно... султан Сюлейман заселил жители... по целия път, където се преминава билото на Хемус. Наредил близките села да организират пазенето им със стража, която жителите разпределяли, като получавали възнаграждението си от общината... Ако някъде има извършено **разбойничество**, жителите на същото място се подлагат на разследване и ако не признаят, че техни хора са извършили **разбойничеството** и не посочат извършителите, биват наказвани като че ли те самите са го извършили. Сега тези планини биват преминавани спокойно, защото всяко село, което преди това само е прасчало **разбойници**, сега, от страх за наказание, пази своята територия.“³² В този откъс се дават сведения за дербенджиите³³, чрез които османската власт се стреми да гарантира безопасното преминаване през проходите и опасните места. Съобщава се и за колективната отговорност и системата от взаимни гаранции и поръчителство, чрез които властта се стреми да включи местното население в борбата срещу зачестилите прояви на разбойничество.

За наличието на разбойници в района на Вакарел свидетелства и **Ханс Дерншвам**, преминал по същото време по маршрута Виена – Цариград и обратно: „На високото един пазач биеше тъпан, за да предупреди пътниците, че трябва да внимават.“³⁴ За биенето на тъпани като средство на сигнализация срещу бандити по-късно съобщават и други пътешественици. Дерншвам обаче е единственият, който разкрива още една цел на биенето на тъпани по планините и още една престъпна проява на разбойниците: „Това е предупреждение хората там да се пазят от роботърговци.“³⁵

Дерншвам е от пътешествениците, които дават най-много информация за разбойниците в империята на султана, като ги нарича с три различни названия. При преминаването през Седмоградско отбелязва: „За първи път чухме пазачи да бият тъпани на високото, когато видят да минават хора. Това е предупреждение да се пазят от **мартолози**.“³⁶

„Мартолозите“ са категория население със специални задължения, освободени от плащане на данъци. „Първоначално мартолосите са военна формация от християнски бойци на османска служба. По-късно на тази категория население е възложена охраната на проходите и пътищата. Тези хора обаче се оказват и основната бунтуваща се сила против османската власт.“³⁷ От крепители на реда в империята мартолосите се превръщат в размирници и врагове на султана. Едно от възможните обяснения е, че през XVI в. държавата спира заплатата на мартолосите. Останали без средства, някои стават разбойници. Но не всички. Един от тях, Карпош, според османските историци Рашид и Дефтердар, оглавява хайдушка дружина в Западните Родопи, а според Сияхдар е от района на Тракия³⁸. През 1689 г. участва в поредната австро-османска война и се бие за освобождение на българските земи. За да привлече опасния хайдутин на своя страна, султанът го провъзгласява за мартолосбашия. Бунтовникът обаче отказва поста. И докато за османската власт Карпош е разбойник, за българите е борец за освобождение от чуждото владичество.

Ханс Дерншвам не е единственият пътешественик, който използва думата „мартолоси“ за обозначаване на горски разбойници. **Мелхиор Безолт** половин век по-късно пише за района на Харманли: „Тази част от пътя се счита за най-несигурна, поради **мартолозите** или **пътните разбойници**.“³⁹

Наред с „мартолоси“ за обозначаване на престъпниците по пътищата Дерншвам използва още „хайдутини“ и „разбойници“. Двете наименования обаче са с различно значение. Хайдутин той нарича пленени от османците унгарски войници: „Въоръжени турци на коне караха... **унгарски хайдутини** с оковани ръце и крака.“⁴⁰ Това уточнение е важно, тъй като показва, че до средата на XVI в. думата „хайдутини“ не е разпространена в българските земи за назоваване на разбойници. В противен случай минаващите през тях европейци биха я чули и използвали в пътеписите си. То е важно и с оглед дискусиите за етимологията на думата „хайдутини“.

В дневника Дерншвам говори и за „**разбойници**“, но и тук думата не е в очаквания смисъл: „В Бабаески има... големи дворове, обградени с ровове, тръни, скали от кал, така че човек не смее да влезе, защото ще го отвлекат и продадат. Както в цяла Турция, това престъпно препитание е явно. **Разбойниците** нямат друго препитание, освен да купуват и продават пленници.“⁴¹ „В Турция има **голямо разбойничество** и много убийства... царят **разбойничество** и **грабителство**. **Разбойниците по пътищата** са бедни войници, които вечно трябва да служат, а не им плащат. Каквото срещнат по пътя, вземат го, а хора от чуждите народности залавят и ги продават. Това е занаятът и най-важното препитание на **разбойниците**. Такива търговци – евреи, турци и лоши

християни, има безброй.⁴² Авторът съобщава нещо, което се потвърждава и от другите два типа извори – българските и османските, че разбойниците не могат и не трябва да бъдат ограничавани само в рамките на една народност, което не подкрепя наложената в продължение на десетилетия теза за „лошите турци“ и „добрите българи“.

Дерншвам споделя също, че разбойниците са доста самоуверени и често влизат в населените места без да се страхуват: „Има много **разбойници**, които често пътуват на дружини и спират за нощуване, щом стигнат до вода или намерят някой кервансарай.“

От представените текстове на А. Вранчич и Х. Дерншвам, отнасящи се до разбойничеството в Османската империя към средата на XVI в., се вижда, че това явление е в стихията си и намира различни проявления. Това се потвърждава и от османските документи. Мюхимме дефтерите от третата четвърт на XVI в. дават за разбойничеството информация „твърде провокативна, доста по-различна от тази, интерпретирана в повечето изследвания. Санкционираният инцидент е еднотипен, без оглед на етническата и религиозна принадлежност на извършителите.“⁴³ Извършителите на нападенията, обирите и убийствата са както неверници, така и правоверни. Мюсюлмани, преоблечени като неверници (кяфири), ограбили дюкян през нощта, а неверници, преоблечени като мюсюлмани, обикаляли навсякъде из Румелия. В североизточните и югоизточните български земи се съобщава за въоръжени мюсюлмански софти, упражняващи насилие над населението. В писма до кадиите на София и Стара Загора се отправят жалби от нападенията на левенди, юруци и софти⁴⁴.

„Всички тези заповеди сочат, че насилията и убийствата на християни от разбойници мюсюлмани, а нерядко и обратно, стават част от ежедневието на румелийското население през 70-те години на XVI век... Изложената информация... категорично се разминава с романтичната представа за хайдутството, наложена от фолклора и прокарана във възрожденската ни историография. Изследването ѝ в детайли вероятно би довело до коригиране на твърде идеализираните представи и преповтаряни тези за хайдутството... Този тип документален материал би дал нови възможности за изследване на етническата и религиозната характеристика на хайдушките формирования, структурата и организацията им, регионите, характера и целите на действията им, типа контакти с местното население и представителите на провинциалната власт, ефективността на предприетите мерки срещу тях“⁴⁵, обобщава Кр. Мутафова.

От средата на XVI в. са и пътеписите на французите Жак Гасо, Пиер Лескалопие и Филип дю Френ Каре, и на тюбингенския пастор Стефан Герлах. В тях се повтаря познатата информация за предупрежденията с тъпаните, но се дава и допълнителна такава.

Лескалопие е един от малкото европейци, виждали мистериозните разбойници, за които повечето пишат по чужди разкази. И той описва тази случка доста подробно: „На 4 април, дебнати от **група разбойници**, бяхме принудени да ни придружава отряд сеингани... На 5 април вървахме през гората при

Адрианопол, където групата на същите **разбойници** се движеше постоянно край нас и често ги съзирахме. Изглеждаше, че чакат да ни нападнат, ако се отделим... Тия конни **разбойници**... се обърнаха срещу нас, за да ни нападнат. Всеки ловко възседна и, с пушки или с пистолет в ръка, водени и командвани от моите чауши, чакахме битката. Но нашите сеигани, които бяха избързали малко по-далеч, видяха опасността и се впуснаха върху **разбойниците**, за да ги нападнат отстрани и да ги обкръжат отзад. Тази маневра... уплаши тия **разбойници**. Нашето спасение бе осигурено от одринския санджакбей, който неочаквано се появи на лов с голяма група. Забелязвайки това, **разбойниците** изчезнаха.⁴⁶ От разказа на французина става ясно, че разбойниците се движат свободно из големи територии, без да се страхуват. Но няма информация за националната им принадлежност.

В пътеписа си **Филип дю Френ Кане** съобщава, че в югозападните български земи една част от разбойниците са албанци: „Нашият чауш разгласи, че трябва да вървим предпазливо, с оръжие в ръка, защото този проход е зает от **албанци – убийци и разбойници**, които бяха убили петима кадии с цялата им свита. Ние, слава Богу, случихме на чист път“⁴⁷. Това е един от малкото пътеписи, в които разбойниците са идентифицирани по национален признак.

Един от най-дългите в частта си за българските земи извор, е дневникът на **Стефан Герлах**, посланик на Свещената Римска империя при Високата порта в Цариград. Той използва думите „хайдут“ и „разбойници“ като синоними и взаимозаменяеми. Според автора между „хайдут“ и „разбойници“ няма разлика. Какви са те по националност и социална принадлежност от разказа на Герлах е трудно да се определи. Но дейността им е определена – те нападат пътниците. Герлах съобщава, че бандитите предпочитат гористите и планински местности и за предпазването от тях в опасните райони се изграждат специални укрепителни съоръжения: „Стигнахме село Бююк. Там живеят заими или войници, които са се оградили с паланка или висока четириъгълна ограда, измазана с кал като крепост. Тя е издигната против **разбойници**, каквито са срещали често из околността.“⁴⁸

Много пътеписи за българските земи и за хайдутството и разбойничеството в тях има от последната четвърт на XVI в. През този период Османската империя активизира контактите си с Английското кралство. Това се вижда от появата на пътеписи на английски автори, наред с немските и френските.

Сред британските автори, оставили информация за разбойничеството в Османската империя са Хенри Кевъндиш, Файнс Морисън и Томас Глоувър. Първият посещава Цариград в 1589 г., а другите двама – през 1596 г. И тримата са предпазливи в пътеписите си, тъй като са изпратени да установяват приятелски държавнически и търговски връзки и се пазят да не употребят в дневниците си лоша дума за Османската империя, порядките, отношенията и положението в нея. Вероятно поради това те не говорят за **разбойници – грабител и убийци**, а само за **кращи**.

Кевъндиш отбелязва, че, минавайки покрай Novabazar, не влезли в града, тъй като „това място е свърталище на **крадци** и че много **грабежи и убийства** са били извършени тук“⁴⁹. **Морисън** споменава, че „в Турската империя тъй като **крадците** се движат на групи за да **грабят**, търговците за сигурност се съюзяват“⁵⁰.

Преведените и публикувани френски пътеписи от последната четвърт на XVI в. са малко. **Жак Бонгарс**, минал през 1585 г., ни е оставил две пестеливи изречения по темата за разбойничеството: „Спахме в Сарежи (Странджа). На другия ден сутринта преминахме през гори и планини, за които казваха, че са пълни с **разбойници**, дори до 300 души.“⁵¹

По-подробен е **Жан Палерн Форизиен**. На отиване към Цариград, той и спътниците му се присъединили към керван „за да бъдем по-сигурни поради **разбойниците**, които се срещаха по пътя.“⁵² По пътя между Одрин и Цариград авторът среща бедни албанци, които му разказват, че са били нападнати от **разбойническа група**. Форезиен съобщава, че хората от селата в планините са натоварени от държавата да отговарят за нападенията: „Това ги принуждава да поддържат хора за наблюдение на опасните места, да притичват срещу **разбойниците** и да предизвикват незабавното наказание на някой злосторник, живеещ в селото му“⁵³.

През последната четвърт на XVI век се активизират контактите между Османската империя и централноевропейските монархии Германия и Австрия. От този период до нас са достигнали няколко пътеписа, в които има бележки и за разбойничеството по българските земи. Сред тях са дневниците на Мелхиор Безолт, Райнхолд Лубенау и Фридрих Зайдел. Първите двама пътуват през втората половина на 80-те години на XVI в., а третият – през 1596 г., по време на вече започналата по-рано война между Австрия и Османската империя. Те пишат за съществуващи разбойници в различни части на българските земи – Безолт в Харманлийско, а Лубенау в Пиротско. **Лубенау** е от малкото европейци, виждали описваните разбойници: „**Голяма група разбойници** се приближиха до нас, смятаха да ни нападнат. Ние обаче пътувахме добре въоръжени в добър ред. Тъй като бяха сигурни, че сме по-силни от тях, удариха на бяг... Понеже беше тъмно, никой не беше заловен“⁵⁴.

Доста динамичен за Османската империя е XVII век. Това е време на радикални промени. Останали без средства за препитание, част от спахиите избират грабежите. В подобно положение са и много българи, някои от които стават разбойници. Така по едно и също време представители и на завоевателите, и на покорените народи стават разбойници. Разделението им по етноси за европейските пътешественици вероятно е било трудно и затова в своите дневници те не правят такова. За тях разбойниците са еднакви и те ги описват като такива, без да уточняват етническата им принадлежност.

През този период разбойничеството вече се е превърнало в стихийно и масово явление в българските земи. Освен по международния път за Цариград, информация за наличие на хайдутни разбойници има и в земите на юг от

река Дунав, в Лудогорието и Добруджа, както и в Стара планина, Средногорието, Странджа, Родопите.

През 1611 г. французинът **Льофер** разказва за разбойници в Пиротско и Софийско, като съобщава, че една от хайдушките дружини наброявала 200 души. „Срещнахме едного, секретар на султана, придружен от около 200 души на коне и пешаци.. Отиваше в София да сложи край на грабежите из околностите и да осигури пътищата“, пише авторът⁵⁵. До този момент държавата не предприема почти никакви конкретни мерки да се справи с разбойничеството, а натоварва с това обикновеното население. Съобщението на Льофевр показва, че разрастващото се разбойничество вече е започнало да предизвиква силно безпокойство в Цариград, откъдето решават да се справят с проблема радикално, с помощта на войската.

В пътеписа си **Луи де Е** разказва, че, за да се предпазят от разбойниците, хората изграждат сграда с ограда, изплетена от пръти: „Това място се нарича паланка. В тях турците събират населението, когато научат, че **разбойниците** се намират из полето.“⁵⁶

За подобно съоръжение се говори и в **Анонимен пътепис от 1621 г.**: „В повечето села в България и Сърбия има места, оградени с огради, облепени с кал и слама. В тях се прибират жителите, когато ги предупредят, че споменатите **разбойници** господстват в полето и понякога са в дружини от по 500 души“⁵⁷.

Жан Клод Фаша съобщава нещо познато за биенето на тъпани за предупреждаване на пътниците, но внася и нов момент: „Те (хората с тъпаните) са по-скоро поставеници на **крадците**, отколкото техни неприятели. Имат особен начин на биене на тъпана, което им позволява (на разбойниците) да знаят дали има надежда да нападнат групата пътници или да я оставят спокойно да мине. Щом доловят малка сигурност за нападение над кервана, те първи се нахвърлят, за да заграт по-голяма плячка.“⁵⁸

Англичанинът **Хенри Блаунт** описва срещата си с разбойници, макар и от дистанция: „Из цяла Турция... има много **планинци или разбойници**, които живеят от **грабежи**. Те не са смятани за част от държавата, а за нейни врагове... Попаднахме на 16 **крадци** в един тесен проход, но поставихме стража с аркебузи и пищови, докато минат по-слабите, и след три дни пристигнахме здрави и читави в Белград“⁵⁹.

От втората половина на XVII в. са пътеписите на Джон Бърбъри, М. Кикле, А. Пуле, Дьолакроа, Едуард Браун, Джон Ковъл и др. Първи (в 1657 г.) през българските земи минават французите **Кикле** и **Пуле**, които съобщават за наличието на „**разбойници**“ по протежение на международния път, в Софийско и Харманлийско, а също и в планината Куновица в днешна Сърбия. **Кикле** назовава бандитите и с двете имена – „**хайдут**“ и „**разбойници**“: „Преминахме през гори, доста опасни поради **разбойници**“⁶⁰. „Те са твърде опасни поради **хайдут**, които се срещат там ежечасно и са съвсем чести“⁶¹.

Десетина години по-късно за хайдути в югозападните и западните български земи пише **Едуард Браун**. Неговият пътепис е уникален със съобщението за цигани разбойници. „Страхувахме се и от **циганите**, които са силни и смели и някои от тях бяха **прочути разбойници**. От тях има много в Унгария, Сърбия, България, Македония, малко в Лариса и в други части на Тесалия“⁶².

Дж. Ковъл минава през нашите земи през 1676 г. и свидетелства: „Всяка вечер по пътя (за Стамбул) на смени пазеха хора, защото пътят беше пълен с **крадци**. Не минаваше и ден без новини за техните подвизи. Ходеха на групи и ако няхахме пазачи, лесно щяха да ни прережат гърлата“⁶³.

Европейските пътеписи за българските земи могат да бъдат отнесени към второстепенните извори за хайдутството и разбойничеството. Причината за това е, че малко от техните автори са имали пряк контакт с обектите на своите описания. Те разказват за тях, позовавайки се на разказите на други лица, което дава основания за съмнения и доста силна критичност при приемането им като исторически извори.

Все пак анализът на европейските извори от XV–XVII в. насочват към някои изводи по темата за хайдутството и разбойничеството в българските земи през този период.

В по-голямата част от разглеждания период – от началото на XV в. до средата на XVI в., в пътеписите думата „хайдути“ изцяло липсва, а за назоваване на смутителите на реда в Османската империя авторите използват думи от родните си езици със значение на разбойници, извършители на физическо насилие, нападения, грабежи, обири, похищения, изнудвания и убийства. Неизползването на думата „хайдути“ от авторите на пътеписи може да бъде обяснено с отсъствието на лексемата от активния пласт на разговорните езици на местното българско и османско население. В противен случай поне един от авторите би я чул и би се „изкушил“ да я използва в дневника си.

Малцината, използвали думата „хайдути“ през XVI в., са Х. Дерншвам, Луи де Е и Ст. Герлах. Първият назовава с нея пленени унгарски войници, а Де Е и Герлах посочват, че „хайдутите“ и „разбойниците“ са едни и същи лица. Информацията им опровергава опитите на някои изследователи да разграничат българските хайдути от разбойниците и да определят първите като народни закрилници, а вторите като престъпници и бандити. Според Луи де Е и Герлах обаче двете думи се отнасят до една и съща категория хора и са синоними на насилници, грабителите и убийци.

В средата и през втората половина на XVII в. употребата на думата „хайдути“ от европейските автори на пътеписи се засилва. Те започват да използват думите „хайдути“ и „разбойници“ като равнопоставени и за назоваване на едни и същи лица с характеристики на престъпници и бандити. От разказите на някои автори става ясно, че не само официалната османска власт, а и българското население приема хайдутите като отрицателните герои

на времето и епохата. Едва ли българите биха представляли в негативна светлина своите сънародници, ако последните са техни закрилници и народни герои.

Европейските извори дават информация и за дейността на хайдутите. Те ги представят като класически престъпници, извършители на грабежи, похищения и убийства. Нападенията им са насочени срещу всеки, от когото могат да вземат пари или стока, без значение дали жертвите са българи, турци, гърци, евреи или чужденци. Има обаче и няколко изключения. Сведенията на Брокиер от първата четвърт на XV в. дават основание да се предположи, че някои от обявените от османската власт за харамии и разбойници е възможно да са оцелели български войводи и войници от вече унищожената българска държава, които продължават борбата срещу завоевателите.

В нито един от пътеписите след Брокиер действията на хайдутите не са представени като реакция срещу чуждото владичество или като форма на национална съпротива, а като класически криминални престъпления. Това обаче не може да бъде достатъчно основание за обобщения и генерализирани изводи. Европейските пътеписци черпят информация главно от своите водачи османци, чието отношение към хайдутите е отрицателно. Не всички описвани от османците хайдути обаче са разбойници. Или по-точно казано, определянето им като положителни или отрицателни герои зависи от гледната точка на отделните страни.

Пример за това е войводата Карпош от края на XVII в. За османската власт той е разбойник и враг на империята и султана. Карпош обаче участва в австро-османската война и се бие за освобождението на родината от завоевателите. И докато за османската власт той е престъпник и злодей, в българския фолклор е възпят като герой. Подобни са случаите и със Страхил войвода, и с организаторите и участниците в останалите освободителни прояви на българския народ през XV–XVII в.

Един от най-трудните за изясняване въпроси е за националната принадлежност на хайдутите разбойници. На базата само на европейските извори категоричен отговор на този въпрос не може да бъде даден. От пътеписите на повечето европейци, преминали през българските земи, става ясно, че с тези две наименования се назовават освен българи и османци, още арнаути, албанци, унгарци, цигани и гастролъори от отвъддунавските княжества, което опровергава тезата, че хайдути са ставали само българи, нежелаещи да търпят чуждия гнет или излезли за лично отмъщение. Основна причина за хайдутството, поне през разглеждания период, е желанието за забогатяване, за подобряване на материалното и финансовото състояние. Не биха могли обаче да се изключат и политически мотиви от края на XVI в. чрез участието на хайдути в османо-австрийските войни като Новак войвода например. Това се потвърждава и от останалите два типа извори – османските и българските, които не са предмет на настоящото изследване.

¹ Повече за итинера виж: **Данова, П.** България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI в.). София: Парадигма, 2010, 126–127.

² **Иречек, К.** Военният път от Белград до Цариград и балканските проходи. – Българска историческа библиотека, год. IV (1932), т. IV, с. 1.

³ **Иречек, К.** Стари пътешествия по България от 15.–18-то столетие. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 7, 1884, 96–127.

⁴ **Иречек, К.** Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974.

⁵ **Шишманов, Ив.** Стари пътувания през България в посока на римския път от Белград за Цариград. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. IV (1891). София: Държавна печатница, 320–484.

⁶ **Милетич, Л.** Стари пътувания през България, I и II. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. VI (1891). София: Държавна печатница, 113–167.

⁷ **Иширков, А.** Градъ София през XVII векъ. Съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на градъ София: Царска придворна печатница, 1912.

⁸ **Иширков, А.** Бележки за пътя Русе – Варна през XVIII век и за главните селища край него. – В: Годишник на Софийския университет, III–IV, 1906–1907, 129–152 и 178–179.

⁹ **Занетов, Г.** Едно пътуване до Яш в Молдова през зимата на 1785. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, LXVI (годишнина VII), 9–10 свезка, София, 1905.

¹⁰ **Попов, Л.** Стари пътешествия по Балканския полуостров. – Българска сбирка, год. XX, 1914, № 9, 584–591.

¹¹ **Стоянов-Вълканов, К.** Европейски пътешественици на Балканския полуостров през време на Френската революция. – Македонски преглед – списание за наука, литература и обществен живот, г. I, 1924, № 3, 81–90.

¹² **Михов, Н.** Принос към историята на търговията на Турция и България. Част VI: Френски, немски и английски автори. София: БАН, 1971.

¹³ **Михов, Н.** Библиографски източници за историята на Турция и България. София, 1914.

¹⁴ **Миков, В.** Стари пътешествия през българските земи, преведени на български език. – В: Архив за поселищни проучвания, г. I, кн. I. София, 1938; Стари пътувания през България. – Български турист, г. XVI, кн. 4, София, 1923; Извори за историята и географията на нашите градове и села. София: Култура, 1935.

¹⁵ **Илиев, Г.** Сведения за град София през XVI в. – В: Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на университета. Кн. 1. София, 1942, 181–226.

¹⁶ **Брокиер, Б.** Задморско пътешествие. София: Отечествон фронт, 1968; **Дерншвам, Х.** Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–155 г. София: Издателство на ОФ, 1970; **Шилтбергер, Х.** Пътепис. София: Отечествон фронт, 1971.

¹⁷ „Пътеписът“ на Ханс Шилтбергер е преведен от Нюрнбергския ръкопис, съхраняван в Градската библиотека на Нюрнберг – най-пълен и най-близък до оригинала на съчинението. Публикуваните части от дневника на Ханс Дерншвам са по изданието на османиста Фр. Бабингер, който при обнародването на оригиналния ръкопис изцяло

запазва езика му – ранно-ново-горно-немски (в предговора се отбелязва, че направената езикова редакция на текста в български превод цели единствено максимално доближаване до езика и стила на оригинала).

¹⁸ **Мутафова, Кр.** Вера Мутафчиева – явление в българската наука. – Епохи, 2018, т. 26, бр. 1, 123–142.

¹⁹ Чужди пътеписи за Балканите. София: Наука и изкуство, 1975–1987: Том 1. Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век, 1975; Том 2. Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век, 1976; Том 3. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век, 1979; Том 4. Френски пътеписи за Балканите XIX век, 1975; Том 5. Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX век, 1984; Том 6. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век, 1986; Том 7: Английски пътеписи за Балканите, края на XVI – 30-те години на XIX век, 1987.

²⁰ **Мутафова, Кр.** Вера Мутафчиева...

²¹ **Герлах, Ст.** Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. София, 1967.

²² **Монтегю, М., Е. Крейвън.** Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. Писма на Мери Монтагю и Елизабет Крейвън. София: Отечество фронт, 1979.

²³ **Бошкович, Р. Й.** Дневник на едно пътуване. София: Отечество фронт, 1975.

²⁴ **Рико, П.** Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век). София: Отечество фронт, 1988.

²⁵ **Цветкова Б.** Един френски пътепис от 16 в. за българските земи (Пиер Лескалоpie – 1574). – В: Известия на Българското историческо дружество, кн. XXVI. София, 1968, 251–267.

²⁶ **Цветкова, Б.** Един френски пътепис за българските и балканските земи от XVII век. – В: Известия на Научния архив на БАН, IV, 1968, 129–142.

²⁷ **Йонов, М.** Европейски пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII век. София: Наука и изкуство, 1969.

²⁸ **Данова, П.** Цит. съч.

²⁹ **Брокниер, Б.** Цит. съч., с. 98.

³⁰ Пак там.

³¹ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век. София: Наука и изкуство, 1979, с. 177.

³² Пак там, с. 187.

³³ Дербенджиите са категория население със специални задължения в Османската империя, отговарящо за охраната на планинските проходи от разбойнически нападения. В замяна на това те са освободени от плащането на някои данъци. Статутът на дербенджиите е окончателно нормиран от султан Сюлейман I.

³⁴ **Дерншвам, Х.** Цит. съч., с. 191.

³⁵ Пак там, с. 23.

³⁶ Пак там.

³⁷ **Петров, П.** Карпошовото въстание 1689 г. – Македонска библиотека № 25. Македонски научен институт. София, 1994 – <http://macedonia.kroraina.com/pp/pp_3a.htm>

³⁸ **Тютюнджиев, Ив.** История на българския народ XV–XVII век. Велико Търново: Ровита, 2017, 508–509.

³⁹ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век, с. 443.

⁴⁰ Пак там, с. 269.

⁴¹ Пак там, с. 255.

⁴² Пак там, с. 258.

⁴³ **Мутафова, Кр.** Възможности за изследване на българската история през XV–XVII век в Истанбулския османски архив. – В: България, българите и Европа – мит, история и съвремие. Т. 1. Ред. кол. Стела Дерменджиева и др. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, 141–155.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век. София: Наука и изкуство, 1975, с. 153.

⁴⁷ Пак там, с. 140.

⁴⁸ Пак там, с. 352.

⁴⁹ Английски пътеписи за Балканите, края на XVI – 30-те години на XIX век. София: Наука и изкуство, 1987, с. 44.

⁵⁰ Пак там, с. 57.

⁵¹ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век, с. 177.

⁵² Пак там, с. 166.

⁵³ Пак там, с. 171.

⁵⁴ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век, с. 477.

⁵⁵ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век, с. 189.

⁵⁶ Пак там, с. 201.

⁵⁷ Пак там, с. 200.

⁵⁸ Пак там, с. 299.

⁵⁹ Английски пътеписи, с. 92.

⁶⁰ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век, с. 224.

⁶¹ Пак там, с. 221.

⁶² Английски пътеписи, с. 182.

⁶³ Пак там, с. 254.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Английски пътеписи за Балканите, края на XVI – 30-те години на XIX век. София: Наука и изкуство, 1987 [Angliyski patepisi za Balkanite, kraja na XVI – 30-te godini na XIX vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1987].

Бошкович, Р. Й. Дневник на едно пътуване. София: Отечествен фронт, 1975 [Boshkovich, R. Y. Dnevnik na edno putuvane. Sofia: Otechestven front, 1975].

Брокиер, Б. Задморско пътешествие. София: Отечествен фронт, 1968 [Brokier, B. Zadmorsko pateshestvie. Sofia: Otechestven front, 1968].

Герлах, Ст. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. София, 1967 [Gerlah, St. Dnevnik na edno putuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad. Sofia, 1967].

Данова, П. България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI в.). София: Парадигма, 2010 [Danova, P. Balgaria i balgarite v italianskata geografaska knizhnina (XIV–XVI v.). Sofia: Paradigma, 2010].

Дерншвам, Х. Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–155 г. София: Издателство на ОФ, 1970 [Dernshvam, H. Dnevnikat na Hans Dernshvam za patuvaneto mu do Tsarigrad prez 1553–155 g. Sofia: Izdatelstvo na OF, 1970].

Йонов, М. Европейски пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII век. София: Наука и изкуство, 1969 [Yonov, M. Evropeyski patepisi – izvor za istoriyata na balgarskite zemi prez XVII vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969].

Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век. София: Наука и изкуство, 1976 [Madzharski patepisi za Balkanite XVI–XIX vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976].

Милетич, Л. Стари пътувания презъ България, I и II. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. VI (1891). София: Държавна печатница, 113–167. [Miletich, L. Stari patuvaniya preza Bulgariya, I i II. – V: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, kn. VI (1891). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 113–167].

Монтегю, М., Е. Крейвън. Балканите през погледа на две английски пътешественици от XVIII век. Писма на Мери Монтагю и Елизабет Крейвън. София: Отечествен фронт, 1979 [Montegyu, M., E. Kreyvan. Balkanite prez pogleda na dve angliyski pateshestvenichki ot XVIII vek. Pisma na Meri Montagyu i Elizabet Kreyvan. Sofia: Otechestven front, 1979].

Мутафова, Кр. Вера Мутафчиева – явление в българската наука. – Епохи, 2018, т. 26, бр. 1, 123–142 [Mutafova, Kr. Vera Mutaftchieva – yavlenie v balgarskata nauka. – Epohi, 2018, t. 26, br. 1, 123–142].

Мутафова, Кр. Възможности за изследване на българската история през XV–XVII век в Истанбулския османски архив. – В: България, българите и Европа – мит, история и съвремие. Т. 1. Ред. кол. Стела Дерменджиева и др. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, 141–155 [Mutafova, Kr. Vazmozhnosti za izsledvane na balgarskata istoriya prez XV–XVII vek v Istanbulskiya osmanski arhiv. – V: Bulgariya, bulgarite i Evropa – mit, istoriya i savremie. T. 1. Red. kol. Stela Dermendzhieva i dr. Veliko Tarnovo: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2007, 141–155].

Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век. София: Наука и изкуство, 1979 [Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV–XVI vek. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1979].

Попов, Л. Стари пътешествия по Балканския полуостров. – Българска сбирка, год. XX, 1914, № 9, 584–591 [Popov, L. Stari pateshestvia po Balkanskia poluostrov. – Balgarska sbirka, god. XX, 1914, № 9, 584–591].

Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век. София: Наука и изкуство, 1975 [Frenski patepisi za Balkanite XV–XVIII vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975].

Тютюнджиев, Ив. История на българския народ XV–XVII век. Велико Търново: Ровита, 2017 [Tyutyundzhiev, Iv. Istoriya na balgarskia narod XV–XVII vek. Veliko Tarnovo: Rovita, 2017].

Цветкова Б. Един френски пътепис от 16 в. за българските земи (Пиер Лескалоpie – 1574). – В: Известия на Българското историческо дружество, кн. XXVI. София, 1968, 251–267 [Tsvetkova B. Edin frenski patepis ot 16 v. za balgarskite zemi (Pier Leskalopie – 1574). – V: Izvestia na Balgarskoto istorichesko druzhestvo, kn. XXVI. Sofia, 1968, 251–267].

Цветкова, Б. Един френски пътепис за българските и балканските земи от XVII век. – В: Известия на Научния архив на БАН, IV, 1968, 129–142 [Tsvetkova, B. Edin

frenski patepis za balgarskite i balkanskite zemi ot XVII vek. – V: Izvestiya na Nauchnia arhiv na BAN, IV, 1968, 129–142].

Шилтбергер, Х. Пътепис. София: Отечествен фронт, 1971 [Shiltberger, H. Patepis. Sofia: Otechestven front, 1971].